

کاربرد و جایگاه قالی در مراسم آیینی ایرانیان

بهنام میرزاپور (نویسنده مسئول)، دانشجوی کارشناسی ارشد فرش دانشکده فرش دانشگاه هنر اسلامی تبریز

mirzapour_b@yahoo.com

علی وندشعاری، دانشیار دانشکده فرش دانشگاه هنر اسلامی تبریز

a.vandshoari@tabriziau.ac.ir

چکیده

وجود اقوام و فرهنگ‌های مختلف ایرانی، باعث به وجود آمدن رسومات متفاوتی در آیین‌های سنتی هر قوم نسبت به سایر اقوام ایرانی شده است. یکی از این آیین‌ها استفاده قالی در مراسم مذهبی و جشن‌ها است که کاربردهای فراوانی دارد. هدف اصلی این پژوهش: آشنایی با قابلیت‌های نهفته و معنوی قالی و معرفی و بررسی نمونه‌هایی از مراسم فرهنگی و آیینی که در ارتباط با قالی بوده و نشانگر آداب و سنن یک منطقه و یا دوره‌ای خاص از تاریخ است، است. در این راستا پاسخ به این سؤال مورد نظر نگارندگان است که: کاربرد و جایگاه قالی از بُعد فرهنگی در مراسم آیینی (مذهبی و جشن‌ها) چگونه است؟ ماهیت این تحقیق براساس روش توصیفی-تحلیلی است. همچنین روش جمع‌آوری اطلاعات در تحقیق حاضر به صورت کتابخانه‌ای است. و اطلاعات به دست آمده به صورت کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نتایج به دست آمده در مورد کاربرد قالی در مراسم آیینی چنین است که، قالی علاوه بر پوشاندن سطوح، به فراخور زمان و مکان می‌تواند دارای کاربردهای نمادین و مناسکی نیز باشد.

واژه‌های کلیدی: قالی، کاربرد، جایگاه، مراسم، ایرانیان

مقدمه

هنر هر جامعه‌ای ریشه در آداب و رسوم و سنن آن جامعه دارد که با گذر زمان به کمال می‌رسد. صنایع دستی تجلی‌گر تاریخ و تمدن و هنر اقوام و جوامع بشری است. ایرانیان به گواه تاریخ و اسناد و مدارک موجود، از تمدن و فرهنگ غنی برخوردار بوده و در زمینه‌های هنری و صنایع دستی آثار جاودان از خود به یادگار گذاشته‌اند. قالی‌بافی به عنوان صنعتی مستقل، شاخص‌ترین هنر کاربردی ایران، ریشه عمیق در فرهنگ غنی و باور این سرزمین داشته است.

در گذشته‌های دور، قالی در بین آریایی‌ها به عنوان کفپوش رواج داشته و کاربرد آن طی گذر زمان صرفاً از یک کالای مصرفی خارج شده و به عنوان کالایی تزئینی و نفیس نیز مورد استفاده قرار گرفته است. از این رو است که آرتور پوپ و فیلیس اکرم‌ن در کتاب "سیری در هنر ایران" می‌گویند: قالی‌های ایران در تجملات زندگی درباری سهم به‌سزایی داشته‌اند. قالی در فرهنگ ایرانیان تنها یک زین‌انداز و یا پوشش نیست، بلکه یک شاخص و معیار فرهنگی-هنری و برگی برای شناسایی هویت و سند ملی جامعه به‌شمار می‌روند. قالی فراتر از آن که یک کالای اقتصادی و مصرفی باشد، دست‌بافته‌ای است که تار و پودش از روح و روان، عشق و هنر، هویت و خرد، باور و ایمان درونی و فرهنگ یک ملت به پاخاسته و علاوه بر منظر زیبایی و اقتصادی، می‌تواند سفیر فرهنگی و آیینی یک منطقه تاریخی باشد. که فارغ از هرگونه محدودیت زمانی و مکانی این توانایی را دارد که دایره‌المعارف جامعی از آداب و رسوم و سنن مردمان ایران زمین شود. همچنین می‌تواند در حفظ هویت یک منطقه از بعد مردم‌شناسی و ایجاد پل ارتباطی بین نسل‌های گذشته با حال و آیندگان نقش به‌سزایی ایفا کند. قالی ایرانی دارای کاربردهای فراوانی اعم از: هنری، صنعتی، کالایی، فرهنگی، تاریخی، پژوهشی و موارد دیگر است. هدف اصلی این پژوهش، آشنایی با قابلیت‌های نهفته و معنوی قالی و معرفی و بررسی نمونه‌هایی از مراسم فرهنگی و آیینی که در ارتباط با قالی بوده و نشانگر آداب و سنن یک منطقه و یا دوره‌ای خاص از تاریخ است، است. در این راستا پاسخ به این سؤال مورد نظر نگارندگان است که: کاربرد و جایگاه قالی از بعد فرهنگی و آیینی در مراسم (مذهبی و جشن‌ها) چگونه است؟

در پیشینه تحقیق کاربرد قالی در مراسم آیینی به تحقیقات پژوهشگران زیر می‌توان اشاره کرد: افسانه قانی (۱۳۹۷) در مقاله "بازشناسی و تحلیل کاربردهای قالی‌های خشتی چالشر با رویکرد انسان‌شناسی هنر"، ضمن مطالعه و بررسی کاربرد قالی‌های خشتی چالشر چهارمحال و بختیاری، به کاربرد مناسکی قالی اشاره کرده است: قالی تا هنگامی که در خانه پهن شده نقش اصلی خویش را، که پوشاندن سطوح است، ایفا می‌کند (وجه مصرفی)، ضمن آن که همواره بخشی از زیبایی و تزئین خانه نیز محسوب می‌شود. همان قالی

به محض این که روز جشن بر دیوار آویخته شد، یکباره وارد فضای تزئینی شده و کاربرد متفاوتی می‌یابد (کاربرد تزئینی). باز همان قالی در مراسم عروسی و سوگواری، بدون تغییر در طرح و نقش، حضور یافته و این بار معانی عمیق‌تری به خود می‌گیرد (کاربرد مناسکی).

قالی‌های مناسکی همان قالی‌های گروه مصرفی هستند که بنا به نوع برخورد مخاطب، وارد فضای مناسکی می‌شوند و به خودی خود به زمانی اشاره دارند که چرخه زمانی روزمره را می‌شکنند. گاهی قالی در یک مراسم (۱) کوتاه مدت شرکت داده می‌شود و بعد از مراسم دوباره تغییر کاربرد می‌دهد و (۲) گاهی هرگز از کاربرد مناسکی خود خارج نمی‌شود. در مورد قالی اول «قالی مزار» و در مورد قالی دوم «قالی وقعی» را می‌توان مثال زد.

در پژوهش دیگری مریم صبری (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان "پژوهش مردم‌شناختی، آیین‌ها و سنت‌های فرهنگی ترکمن‌ها در ماه مبارک رمضان" به نقل از متین قزلجه (۱۳۸۸) و در راستای کاربرد قالی در مراسم استقبال از ماه رمضان عنوان می‌دارد که: در استقبال از ماه مبارک رمضان در بین ترکمن‌ها می‌توان به نظافت خانه و کاشانه و اماکن مقدّس مانند مساجد و تکایا اشاره کرد. در بسیاری از مناطق ترکمن‌نشین، رسم است که زنان و دختران ترکمن آخرین جمعه قبل از حلول ماه رمضان، به شکل دسته جمعی، مسجد محل خود را نظافت می‌نمایند. برخی از خانواده‌ها نیز سجاده‌هایی از جنس قالیچه و نمد را که به آن «نمازلیق» می‌گویند، به مسجد محل خود اهدا می‌کنند.

گلجان و افشاررضایی (۱۳۹۲) در مقاله "تکیه دولت و مراسم مذهبی آن" با اشاره به روی کار آمدن دولت صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه در ایران، به مراسمات مذهبی آن دوران اشاره دارند: تکیه دولت را در اواخر ذی‌الحجه، چندروز مانده به اول محرم، برای تعزیه‌خوانی آماده می‌کردند. نایب‌النظاره دربار (سرپرست و مدیر امور تشریفاتی)، با همکاری ناظم‌البکا و کارکنان و فراشان، تکیه را آماده می‌کردند. نخست، چادر تکیه را روی سقف هلالی شکل می‌کشیدند، تکیه را تمیز می‌کردند و سپس پارچه‌های سیاه، بر دیوارها و جرزهای طاق نماهای آن می‌کشیدند و جایگاه مخصوص شاه را با قالی، قالیچه، پارچه‌های رنگارنگ و چلچراغ می‌آراستند. آرایش و بستن طاق نماهای دیگر بر عهده کسانی بود که طاق نماها را در اختیار آنان گذاشته بودند (افرادی نظیر حکام ولایات یا یکی از وزارتخانه‌ها).

بیان مسئله

وجود اقوام و فرهنگ‌های مختلف ایرانی، باعث به وجود آمدن رسوم متفاوتی در آیین‌های سنتی هر قوم نسبت به سایر اقوام ایرانی شده است. یکی از این آیین‌ها استفاده قالی در مراسم مذهبی و جشن‌ها است که کاربردهای فراوانی دارد و در هر منطقه باتوجه به پیشینه تاریخی خود از آن استفاده می‌کنند. که در این

پژوهش به نمونه‌هایی از آن پرداخته شده است و قطعاً تحقیقات تکمیلی و گسترده‌تری، باعث هرچه بیشتر دیده شدن چنین مراسمی در سایر نقاط ایران زمین خواهد شد که به دلیل مکتوب نبودن چنین آیین‌هایی در حال حاضر در خطر فراموشی است و اطلاعات جامعی در دست نیست. مسئله اصلی این پژوهش، بازشناسی و تحلیل چنین مراسمی از بعد مردم‌شناسی و شناخت سبک زندگی است، که به درک هرچه بیشتر آیین‌ها و سنت‌های جامعه کمک می‌کند. و در پی آن، باعث احیاء سنت‌های در دست فراموشی و یا کم رنگ شده که در ارتباط با کاربرد آیینی قالی است، مؤثر واقع خواهد شد. حال این سؤال پیش می‌آید که، کاربرد و جایگاه قالی در چنین مراسمی چگونه است؟ در پژوهش حاضر به بررسی کاربردی- آیینی ۷ مورد از مراسمی که در آن‌ها قالی نقش به‌سزایی را ایفا می‌کند، پرداخته شده است که به موارد زیر می‌توان اشاره کرد: (۱) قالی خواستگاری در عشایر قشقایی، (۲) قالی عروس در دوره قاجار، (۳) آیین‌های بافت قالی بی‌بی‌باف، (۴) غبارتکانی قالی‌های حرم امام رضا (ع) بر روی میت، (۵) آیین قالی‌شویان در مشهد اردهال کاشان، (۶) آیین سوگواری (قالی مزار)، (۷) قالی‌های نذری و وقفی.

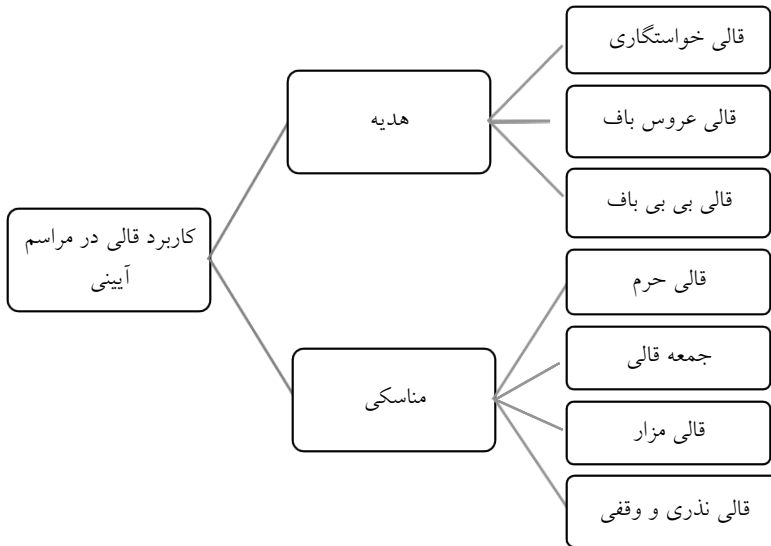
روش تحقیق

ماهیت این تحقیق براساس روش توصیفی- تحلیلی است. همچنین روش جمع‌آوری اطلاعات در تحقیق حاضر به صورت کتابخانه‌ای است. و اطلاعات به دست آمده به صورت کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. با توجه به محدود بودن منابع مکتوب در این عنوان از پژوهش، تلاش نگارندگان بر این بوده است که با رعایت جوانب امانتداری علمی در این تحقیق به شناسایی و معرفی مراسم مرتبط با قالی و انجام آیین‌های بومی محلی پردازند از این رو برای استخراج توضیحاتی درباره مفاهیم کاربردهای قالی از داده‌های فرهنگ بومی استفاده کرده‌اند.

در تحلیل کیفی ابعاد معنوی و معنایی کاربرد آیینی قالی‌ها تلاش بر این بوده تا هر چه بیشتر، مفاهیم به دست آمده به درک بومی مناطق مذکور نزدیک‌تر باشند. بر همین اساس یافته‌هایی برای نخستین بار در قالب متون مکتوب ارائه داده شده است.

بحث

در پژوهش حاضر، به بررسی ۷ نمونه از مراسم آیینی که در ارتباط با قالی بوده‌اند پرداخته شده است. که طبق طبقه‌بندی انجام گرفته شده نمودار زیر ارائه شده است (نمودار ۱).

نمودار ۱: کاربرد قالی در مراسم آیینی (نگارندگان)

قالی خواستگاری

در گذشته‌های نه چندان دور، میان عشایر قشقایی استان فارس رسم بر این بود که وقتی به خواستگاری دختری می‌رفتند، پدر دختر از آن‌ها فرصت می‌خواست تا با بزرگان فامیل مشورت کنند و بعد نظر خود را درباره قبول یا رد خواستگاری دختر خود اعلام کنند. این فکر و مشورت کردن‌ها گاهی چند ماه طول می‌کشید. در طول این مدت دختری که برای او خواستگار آمده بود یک قالیچه برای همسر آینده خود می‌بافت. دختر روی این قالیچه نقش شیری را می‌انداخت که با این کار نشان می‌داد همسرش باید مثل یک شیر قوی، شجاع و جنگجو باشد. شکل و حالت و قیافه شیر و همچنین جزئیات تزئینی آن تماماً زائده تخیل زنان بافنده بوده است و از آن‌جا که این بافندگان قصد نشان دادن یک نماد را داشته‌اند و کاری به واقعیت جسمانی و ظاهری شیر نداشته‌اند، از شکل تصویری شیر به منظور تجسم یک منبع قدرت ماندگار و مردانگی و شهامت استفاده می‌کردند (تناولی، ۱۳۵۶: ۱۵). وقتی خانواده دختر تصمیم نهایی را می‌گرفتند، قالیچه هم تمام می‌شد و آن را به‌عنوان جواب به سیاه چادر خانواده پسر می‌فرستادند و اگر خانواده دختر راضی به این ازدواج بودند، دختر دم شیر را به سمت بالا می‌بافت (تصویر ۱) و اگر جواب منفی بود، دم شیر به سمت پایین بافته می‌شد (تصویر ۲).

تصویر ۲- قالیچه دارای جواب منفی به خواستگاران
(<http://www.art-seven.ir/?p=۳۶۷۲>)
رسم زیبای قشقایی تباران ایران

تصویر ۱- قالیچه دارای جواب مثبت به خواستگاران
(<http://www.art-seven.ir/?p=۳۶۷۲>)
رسم زیبای قشقایی تباران ایران

نقش قالیچه‌هایی که جواب مثبت داشتند، نقش شیر، قوی و در حال نعره زدن بود و رنگ‌های قالیچه هم رنگ‌های شاد و سرزنده کار می‌شد. گاهی به نشانه برکت و خوش‌شانسی چند گیاه، پرند و چند بز و یا آهو هم روی قالیچه کار می‌شد. اما قالیچه‌هایی که جواب منفی داشتند، شیر روی آن‌ها لاغر، بی‌دندان و گاه‌ها بی‌یال بود و ظاهری ترسیده داشت. رنگ‌های این قالیچه‌ها هم معمولاً تیره بودند. قوم قشقایی حتی در صورت منفی بودن جواب، باز هم یک قالیچه برای خواستگار می‌فرستادند. در فرهنگ عشایر احترام به دیگران بسیار اهمیت دارد و این کار هم نشانه احترام به آن‌هایی که به خواستگاری آمده بودند، انجام می‌شد.

قالی عروس

یکی از اقلام جهیزیه، قالی است. در دوره قاجار که دوشیزگان ایرانی در ایام نامزدی برای خویش قالی می‌بافتند میزان وفاداری به شوهر، حوصله، دقت در کار و درجه سازش روحی عروس را از روی بافتن این فرش تشخیص می‌دادند. این قالیچه حکم حلقه طلای اروپاییان را برای دختران داشته و تا زمانی که زنده بودند، از آن حفاظت می‌کردند. (دالمانی، ۱۳۳۵). دختر از نظر وفاداری و اخلاق و غیره، قبل از خواستگاری مورد کند و کاو قرار می‌گرفته است. بنابراین چگونگی بافتن قالی معیار مناسبی برای سنجش اخلاقیات عروس نبوده و شاید یکی از عوامل تعیین‌کننده میزان صبر و یا سلیقه عروس بوده، اما معیار اصلی نبوده است. (تصویر ۳). همچنین زنان در گذشته برای بافت فرش، آداب ویژه‌ای داشتند و آیین گره زنی نوع‌روسان، رسمی بود که هر نوعروس تازه وارد به خانه، آن را افتخار خود می‌دانست. در این آیین، نوعروسان با ذکر آیه و حدیث، گره‌ای بر رخ دار قالی می‌انداختند، یعنی عضوی از خانواده هنر هویت بخش به فرهنگ ایران زمین شده‌اند. یکی از جالب‌ترین آداب و سنن ترکمن‌های منطقه گلستان این است که خانواده‌هایی که دختر نامزد و یا عقد کرده دارند و بعد از اتمام ماه مبارک رمضان به خانه شوهر فرستاده بشوند باید جهیزیه دخترشان که

قرار است عروس خانواده داماد شوند را تهیه کنند و به همین خاطر باید عروس، قالی ترکمنی یا فرش ترکمنی به صورت دست‌باف برای خانه خود ببافد. (صبری، ۱۳۹۶: ۵۸).

تصویر ۳- قالی عروس (<https://www.incc.ir/news/IDincc/>) ۵۸۰۲

قالی بی‌بی‌باف

در زمان حکومت قاجار، خان‌های چالشر در چهارمحال و بختیاری با دولت‌های غرب در ارتباط بودند، این مسأله باعث رواج حس تجملگرایی و زندگی اشرافی در بین آنان شد، به طوری که تأثیرات فرهنگ اروپائی در قالی‌های بی‌بی‌باف از نقوش تا رنگ مشهود است (سینایی، ۱۳۷۴). دوران بافت قالی‌های بی‌بی‌باف محدود به برهه‌ای خاص بوده به طوری که رونق و شکوفایی قالی‌های بی‌بی‌باف با قدرت و شوکت خوانین درهم آمیخته بود، چراکه در زمان ناصرالدین شاه شروع و در زمان رضاشاه با از بین رفتن خوانین خاتمه یافته و همسرانشان، قالی‌های بی‌بی‌باف را نیز دیگر سفارش ندادند. علت اصلی این تغییر و تحول آن است که امتیاز این هنر در دست گروهی خاص (خوانین و به تبع آن بی‌بی‌ها) قرار داشت و مردم عادی از این هنرها و تجملات بی‌بهره بودند. فرش‌های بی‌بی‌باف، در پای دار هر قالی با آیین‌های خاصی بافته می‌شد و قرائت قرآن و ذکر نام ائمه اطهار نیز در این آیین صورت می‌گرفته و پس از بافته شدن، فرش بافته شده با آیینی معنوی، از دار پایین کشیده می‌شد و آتش قالی بران (بریدن قالی) را می‌پختند و فرد سبک پا را روی قالی می‌دواندند همچنین طرح‌ها و نقشه‌های قالی‌های بی‌بی‌باف منحصر به فرد بود و پس از بافت هر قالی نقشه آن از بین می‌رفت تا قالی بافته شده، منحصر به فرد باقی بماند (<https://www.ima.ir/news/80437518>). بعد از فروپاشی خوانین نیز، توسط برخی بازماندگان، سفارش‌هایی برای این نوع قالی‌های خاص داده می‌شده. (تصویر ۴).

تصویر ۴- قالی بی‌بی‌باف (تناولی، ۱۳۶۸، ۸۴)

این قالی‌ها به دو منظور تولید می‌شدند:

(۱) مادران، همسران، خواهران خوانین، و کسانی که لقب بی‌بی داشتند با استفاده از موقعیتی که داشتند، اقدام به تولید فرش می‌کردند؛ از آن‌جا که بی‌بی‌ها، قالی‌ها را جهت مصارف شخصی یا هدیه تولید می‌کردند، مواد اولیه را از مرغوبترین و طرح‌ها را نیز با دقت انتخاب می‌کردند. به همین منظور این نوع قالی‌ها ارزش بالایی به خود گرفته و به زودی در منطقه مشهور شدند.

(۲) در منطقه به خاطر رقابتی که بین مادر شوهر و عروس وجود داشت، هرکدام سعی در بافتن بهترین‌ها داشتند که در نهایت به خاطر تجربه کاری بیشتر، پیروزی با مادر شوهر بود. که به این نوع قالی‌های بافته شده، بی‌بی‌باف می‌گفتند (قانی، ۱۳۹۷، ۱۷۵).

قالی حرم

ایرانیان پس از ورود اسلام به ایران، به دلیل پیروی از دین مبین اسلام و ائمه اطهار، ارادت خاصی به امامان و اولیای الهی دارند. از این رو بسیاری از ایشان حین زیارت، پیش و یا به‌خصوص پس از اتمام آن، سعی در مالیدن سر و صورت خود و یا اجسام خاصی مانند انگشتری و یا تکه پارچه‌ای تمیز، به نقاط مختلف مانند ضریح می‌کنند تا به نوعی تبرک حرم شده و بتوانند پس از سفر به شهر و دیارشان، از این تبرک استفاده نموده و از اعجازات اولیای الهی حتی دور از حرم‌های مقدس نیز بهره‌مند شوند. این چارچوب در مورد حرم تنها امام مدفون در ایران، یعنی امام رضا (ع) نیز صادق است. مردم ایران از دیرباز ارادت بسیاری به حرم این امام بزرگوار داشته‌اند و در مراسم گوناگون و اعیاد (همانند عید نوروز) برای تبرک سال و ایام خود، به زیارت حرم ایشان مشرف می‌شوند.

در حرم امام رضا (ع)، لوازم و ابزارهای گوناگونی وجود دارد که هر یک به نوعی تبرک به شمار می‌آیند و به نوعی زینده این حرم و دل‌خوشی زائران آن محسوب می‌شوند. یکی از لوازم و زیبایی‌های حرم امام رضا (ع)، مجموعه‌ای از فرش‌های دست‌باف است که به سفارش آستان قدس رضوی و توسط تولیدکنندگان همانند عمواوغلی (در دوران پهلوی اول) و کارگاه بافت قالی آستان قدس رضوی تولید شده است. از آنجایی که سالانه بسیاری به حرم امام رضا (ع) مشرف می‌شوند و مراسم مذهبی زیارت را انجام می‌دهند، افراد زیادی بر روی فرش‌های حرم رفت و آمد داشته و بر روی آن نشست و برخاست می‌کنند. به همین دلیل این فرش‌ها گرد و غبار زیادی دارند؛ اما در فرهنگ شیعیان، ارادتمندان ائمه اطهار بر این باورند که زیارت از حرم امام رضا (ع)، عملی مقدس و خاک پای زائران حرم آن حضرت نیز، به نوعی تقدس و تبرک به شمار می‌آید. از این رو، بسیاری از ایرانیان ساکن منطقه، از قدیم تا کنون، پیش از دفن میت خود، آنان را به حرم امام رضا (ع) منتقل می‌کردند تا از تبرک و تقدس این امام معصوم بهره‌مند شده و توشه‌ای برای آخرت وی باشد.

تصویر ۵- غبارتکانی قالی‌های حرم امام رضا (ع) بر روی میت (<https://www.aparat.com/v/pRJIT>)

در این عمل سستی و اصیل، فرد میت را بر روی زمین قرار می‌دادند و فرشی از آستان قدس رضوی (ع) را بر روی وی می‌تکاندند تا به غبار حرم امام رضا (ع) مزین شده و در زمره زائران امام هشتم قرار گیرد. (تصویر ۵). این سنت از دیرباز چنان جامع و فراگیر بود که روزانه صدها نفر اقدام به انجام این عمل می‌کردند. و این نشان از تقدس فرش نزد ایرانیان دارد که در میان لوازم گوناگون حرم امام رضا (ع) برای تبرک متوفیان استفاده می‌شده است. اما در حال حاضر تکاندن خاک قالی‌های حرم بر روی میت چندان رواج ندارد و خادمان بارگاه منور رضوی توصیه می‌کنند که به جای گرد، گلاب معطر یا گل‌های معطر حرم را روی میت قرار دهند و آن را معطر سازند (<https://www.ima.ir/news/82755146>).

آیین قالی‌شویان (جمعه قالی)

شهادت حضرت سلطانه‌لی بن محمد باقر (ع) ۲۷ جمادی الثانی در سال ۱۱۶ ه.ق یعنی ۵۵ سال بعد از واقعه عاشورا در کربلا و کاملاً شبیه حضرت سیدالشهدا با بریدن سر از بدن اتفاق افتاده است. مردم و اهالی فین کاشان که دعوت‌کنندگان آن حضرت به این خطه بودند و از حامیان ایشان به شمار می‌رفتند پس از شنیدن خبر شهادت آن حضرت در جنگی که با لشکریان کفر داشتند، قالی سجاده‌ای حضرت را دور جنازه ایشان پیچیدند و آن را به دوش گرفته و «حسین حسین گویان» در کنار چشمه بارکرسف ۱ قرار دادند. بدین صورت که عده‌ای از اهالی فین با سلاح‌هایی که در دست داشتند، با کفار مشغول نبرد شدند و عده‌ای نیز به منظور حفظ جنازه به دور آن می‌چرخیدند و دشمنان را از اطراف جنازه پراکنده می‌کردند تا یاران دیگر آن‌ها بتوانند قالی غرق به خون را در آب نهر شستشو دهند.

از آن سال به بعد در روستای خاوه ارده‌ال کاشان در دومین جمعه مهرماه که در بین اهالی به «جمعه قالی» معروف است، و جلال آل احمد نیز در کتاب ارزیابی شتاب‌زده در مقاله «مهرگان در مشهد ارده‌ال» آن را توصیف کرده، به یاد حوادث و رویدادهای مربوط به شهادت و جنگ و گریزهای مربوط به نحوه خاکسپاری جنازه آن حضرت، زائرین چوب دستی‌های خود را «حسین حسین گویان» در هوا تکان می‌دهند و قالی که نمادی از پیکر مطهر امامزاده است را با پارچه‌های سبزی می‌بندند. اهالی فین که در صحن عامر بن ناصر فینی اجتماع می‌کنند و پس از رفت و برگشت به صحن امامزاده حسین (ع) با آداب خاصی در صحن صفا تجمع کرده و بعد از انجام روضه‌خوانی و سینه‌زنی و سخنرانی متولیان امامزاده (ع) و معتمدان قریه خاوه، قالی مقدس را به معتمدان و اهالی فین تحویل می‌دهند که این لحظات بسیار با شکوه و دیدنی است به طوری که کمتر کسی است که مراسم تحویل قالی را شاهد باشد، تحت‌تأثیر زیبایی‌های آن قرار نگیرد. زائران قالی را از داخل حرم امامزاده بیرون می‌آورند. جوانان فینی با دیدن قالی به شور و هیجان می‌آیند و با بانگ «یا حسین، یا حسین» برای به دست آوردن قالی، به سوی آن هجوم می‌برند تا آن را از بزرگان فینی تحویل گرفته و به محل شستشوی آن انتقال دهند تا آن را در نهر آبی که از داخل صحن امامزاده حسین (ع) از فرزندان امام زین‌العابدین (ع) می‌گذرد و به نهر امامزاده حسین (ع) معروف است، شست‌وشو دهند. قالی در طول مراسم میان انبوه چوب به دستان فینی حرکت داده می‌شود به طوری که هیچکس غیر از اهالی فین حق دست زدن به قالی و حمل آن را ندارد بلکه فقط می‌تواند با عزاداری و سینه‌زنی قالی‌شویان را همراهی کند. (تصویر ۶). پس از شست‌وشو قالی، با تشریفات خاصی مجدداً قالی تحویل معتمدان خاوه و خادمان امامزاده داده می‌شود. مراسم قالی‌شویان در فضایی آکنده از غم و افسوس و در برابر هزاران چشم اشک‌آلود پایان می‌یابد (تصویر ۷).

تصویر ۷- حضور انبوه زائران در مراسم
(میرشکریایی، ۱۳۸۵: ۱۷)

تصویر ۶- مراسم قالی شویان، صحن امامزاده
سلطانعلی بن محمد باقر (ع)
(<http://www.qomna.com/paper/subject/47273>) / قالیشویان مشهد اردهال)

در روز جمعه قالی دهها هزار نفر زن و مرد از شهرها و روستاهای ایران، بهخصوص از آبادیهای حاشیه کویر، برای حضور در مناسک قالی شویان و تماشای آداب آن در مشهد اردهال گردهم می آیند. حاشیه نشینان کویر این منطقه حضور در مناسک قالی شویان و زیارت امامزاده سلطانعلی (ع) را در آغاز هر پاییز از فرایض مذهبی خود می انگارند. این زائران مؤمن ثواب زیارت امامزاده و حضور در مراسم قالی شویان را با زیارت مرقد مطهر جد بزرگوارش، حضرت امام حسین (ع) و حضور در کربلا برابر می دانند.

(http://www.persiancarpetassociation.com/mashhad_ardahal_ghalishouyan_13105.html)
این مراسم حماسی که هر سال با حال و هوای باشکوه و معنوی خاصی در بازسازی ملموس و محسوس تاریخ حماسی اردهال به صورت نمادین برگزار می شود در فهرست آثار ناملموس و میراث معنوی یونسکو نیز به ثبت رسیده است (<http://www.qomna.com/paper/subject/47273>).

شعری از استاد صائب کاشانی در باب برگزاری مراسم سنتی مذهبی قالی شویان در مشهد اردهال کاشان و چگونگی این مراسم سروده شده است:

جوی شاهزاده حسین

آن را با زلال اشک

شستشو می دهد

این قالی نیست

رمز شگفت حقایق است

تارش، حریر جمال عشق

و پودش، ترانه خلاصه خوبی هاست

این قالی نیست

نقشی از ارژنگ شهادت است

و تصویری از قامت والای شرافت

این قالی هست

اما این قالی نیست (http://www.persiancarpetassociation.com/mashhad_ardahal_ghalishouyan_13105.htm).

قالی مزار

در اکثر نقاط کشور آیین‌های سوگواری برای متوفیان وجود دارد که بازماندگان متوفی آن را برگزار می‌کنند. از جمله این آیین‌ها، پهن کردن قالی بر سر مزار پس از درگذشت متوفی است که به «قالی مزار» معروف است که در مراسم عزاداری و مجالس روز سوم و هفتم که هنوز سنگ قبر برای نصب آماده نیست انجام می‌گیرد که در مناطق مختلفی از جمله آذربایجان رایج است، حتی در مناطقی مانند خراسان با وجود نصب سنگ قبر، همچنان از قالی در مجالس چهلم و سالگرد اول و در مواردی هر شب جمعه تا چهلم بر روی مزار متوفی استفاده می‌کنند.

خانواده متوفی با تزیین روی قالی با قرآن، سجاده حاوی مهر و تسبیح، قاب عکس، گلاب‌پاش و شمع سیاه، خرما، حلوا و میوه که قالی را به مانند سفره‌ای آراسته‌اند و حاضرین در مراسم را دور مزار گرد آورده‌اند، سعی در برگزاری هرچه بهتر مراسم و بیان تشکر و پذیرایی از مهمانان که برای همدردی و عرض تسلیت در مراسم حاضر شده‌اند را دارند (تصویر ۸).

تصویر ۸- قالی بر قبر نمادی از خانه ابدی متوفی (قانی، ۱۳۹۷، ۱۸۰)

در گذشته بر قبر ارباب یا ثروتمندان قالی‌های گران قیمت و با ارزش پهن می‌شد تا نشانی از جایگاه اجتماعی و اقتصادی متوفی باشد. (نوری و کاتب، ۱۳۹۷: ۱۸۸).

تورج ژوله در کتاب "شناخت مبانی فرش" از فرش گور نام می‌برد که پس از پهن شدن بر قبر تکه تکه می‌شود و هر قطعه به شخصی داده می‌شود که احتمالاً برای دفع چشم زخم و انفاق و صدقه انجام می‌شده است. (ژوله، ۱۳۹۲).

در شاهنامه فردوسی نیز اشاراتی مبنی بر کاربرد قالی در مراسم آیینی- مذهبی شده است که با آن تابوت‌های بزرگان را تزئین کرده و آنان را گرمی می‌داشته‌اند. حضور پرنیان یا دیبای زرد رنگ و دیبای خسروی به‌عنوان نوعی گستردنی، در تزئین تابوت متوفی کاربرد دارند. گرمی داشتن پهلوانان دلیر میدان‌های نبرد که جان خود را از دست داده یا بر تابوت پادشاهان از بافته‌های شکیل و گران‌قیمت استفاده می‌کرده‌اند که در این میان وجه بارز این کاربرد دیبای خسروی است که به عنوان کف‌پوشی گستردنی بر تخت پادشاهان نیز کاربرد دارد. بر تخت سهراب، رستم، اسفندیار و بهرام نمونه مواردی است که به دیبای خسروی اشاره شده است. از دیبای زربفت تنها در گرمی داشتن مادر سیاوش توسط کاووس شاه که غیر از مراسم عزا است، استفاده شده است. (رحیم پور، ۱۳۹۴: ۱۰۷).

قالی نذری و وقفی

این گروه از قالی‌ها از لحاظ نیت بافت و اهدا به دو گروه تقسیم می‌شوند. ۱) قالی‌های نذری: که به جهت برآورده شدن حاجتی، که در اکثر موارد برای بهبودی بیماری و یا تغییر شرایط زندگی شخص به اماکن متبرکه مانند مساجد، امامزاده و یا حرم ائمه اهدا می‌شوند. ۲) قالی‌های وقفی: که به‌عنوان هدیه و پیشکش به اماکن متبرکه وقف می‌شود و به برکت نمازگزاردن زائرین بر روی آن، سبب کسب ثواب برای واقف می‌شود. این دسته از قالی‌ها با نوشته‌ای که عموماً اسم ائمه یا فرد شفا یافته است، در بالا یا در میان قالی، قابل شناسایی‌اند. (قانی، ۱۳۹۷: ۱۸۰).

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

آیین‌ها تجسم اندیشه و باورهای یک قوم هستند که در قالب اعمال و رفتارهای مشخصی ظهور می‌یابند. اجرای آیین‌ها وسیله‌ای برای انتقال دانش و سنت‌ها و عامل ایجاد ارتباط با سایر انسان‌ها است. نقش اصلی قالی پوشاندن سطوح بوده و در زیبایی و تزئین خانه نقش به‌سزایی دارد حال همان قالی به فراخور زمان و مکان می‌تواند دارای کاربردهای دیگری نیز باشد که در این پژوهش به مواردی چون: سمبل پاسخگویی به خواستگاران در عشایر قشقایی، نماد حلقه ازدواج برای نوعروسان در دوره قاجار، آیین‌های

خاص دوره بافت و پایین‌کشی قالی در قالی‌های بی‌بی‌باف، مراسم غبارتکانی قالی بر روی میت در حرم امام رضا (ع)، نماد پیکر مطهر امامزاده سلطانه‌علی (ع) در مشهد اردهال کاشان، نماد سفره بر روی مزار و به عنوان نذر برای شفای بیماران اشاره شده است.

حضور قالی از روز تولد نوزاد که در بعضی از طوایف به عنوان هدیه تولد به خانواده نوزاد اهدا می‌شود تا روز مرگ انسان که بر روی مزار پهن می‌شود، دارای کاربردهای فراوانی است که در طول زندگی انسان و در مراسم غم و شادی همراه شخص است که نشان از اهمیت حضور این هنر دستی در میان ایرانیان است. همچنین نکوداشت و احیاء چنین مراسمی باعث حفظ سنت‌های پیشینیان شده که دارای مفاهیم اجتماعی بسیاری در دل خود هستند از جمله احترام به خواستگاران در عشایر قشقایی که با وجود جواب منفی به آن‌ها، قالی برای آنان می‌فرستند که نشانه احترام به بزرگان است، و یا نوعروسانی که پس از حضور در خانه داماد، گره‌ای بر رخ دار قالی انداخته که همراه آیین خاصی است، خود را در زمره خانواده هنرمندان قالی باف ایران قرار می‌دهد، و یا قالی مزار که حاضرین را به دور خود جمع می‌کند که گویی می‌خواهد این رنج و وصیت وارد شده را به واسطه همبستگی و اتحاد گره خورده به دور خودش را التیام بخشد.

همچنین پیشنهاد می‌شود: با وجود این که منابع مکتوب بسیار اندکی در مورد کاربرد و جایگاه قالی در مراسم آیینی در دست است با این حال تلاش بر این بود که با رعایت امانتداری علمی اشاره‌ای به این مراسم شود تا سرآغازی باشد برای پژوهش‌های جامع‌تر، که در نهایت به احیاء چنین مراسم و آیین‌هایی ختم شود، تا در اعتلای هر چه بیشتر قالی ایرانی برگ زرین دیگری رقم بخورد.

پی‌نوشت

۱- مجموعه آبادی‌ها و روستاهای اطراف اردهال دارای مکان‌هایی با نام‌ها، باورها، و رسم‌هایی بوده و هست که در آیین‌های کهن ایرانی، از جمله آیین مهر، تقدس داشته‌اند و برخی در دوره اسلامی نیز تداوم یافته‌اند، که از این شمار است: چشمه و آتشفشان نیاسر، چشمه شاهزاده حسین در بارکرسف، غار نیاسر، دو کوه شیرآیین و مارآیین که از نسلج یکی روی به نیاسر و دیگری روی به مشهد دارد (میرشکری، ۱۳۸۵: ۷).

فهرست منابع

- آل احمد، جلال (۱۳۴۳). ارزیابی شتاب زده، تهران، فردوس.
- ایهام پوپ، آرتور؛ اکرم، فیلیس (۱۳۹۴). سیری در هنر ایران، مجموعه نویسندگان نجف دریابندی، تهران، علمی و فرهنگی.
- تناولی، پرویز (۱۳۵۶). قالیچه‌های شیری فارس، تهران، شهبانوفر.

- تناولی، پرویز (۱۳۶۸). قالیچه‌های تصویری ایران، تهران: سروش.
- سینایی، حسین (۱۳۷۴). فرش چالستر، پایان‌نامه تحصیلی کارشناسی صنایع دستی، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- صبری، مریم (۱۳۹۶). پژوهش مردم‌شناختی، آیین‌ها و سنت‌های فرهنگی ترکمن‌ها در ماه مبارک رمضان، پویش در آموزش علوم انسانی، سال دوم، ۷، ۵۳-۶۵.
- رحیم‌پور، شهذخت (۱۳۹۴). فرش به روایت شاهنامه فردوسی در دوره‌های پیشدادیان و کیانیان، مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ سال هفتم، ۲۶، ۹۳-۱۱۲.
- رنه دالمانی، هانری (۱۳۳۵). از خراسان تا بختیاری، فره وشی، تهران، امیرکبیر.
- ژوله، تورج (۱۳۹۲). شناخت فرش: برخی مبانی نظری و زیرساخت‌های فکری، تهران، یساولی.
- قانی، افسانه (۱۳۹۷). بازشناسی و تحلیل کاربردهای قالی خشتی چالستر، فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۸ (۱۰)، ۱۶۷-۱۸۷.
- قزلبچه، متین، (۱۳۸۸). آداب و رسوم ترکمن‌ها در ماه مبارک رمضان، فصلنامه یاپراق
- گلجان، مهدی؛ افشاررضائی، سپیده (۱۳۹۳). تکیه دولت و مراسم مذهبی آن، پژوهش‌های علوم تاریخی، ۱ (۵)، ۱۰۵-۱۲۱.
- میرشکرایی، محمد (۱۳۸۵). مشهداردهال. کاشان. بنیاد فرهنگ کاشان.
- نوری، اکرم؛ کاتب، فاطمه، (۱۳۹۷). نقش قالی در آیین‌های سوگواری خراسان، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، ۱۱ (۲)، ۱۷۲-۱۹۴.

- <https://www.aparat.com/v/pRJIT>
- <http://www.art-seven.ir/?p=3672>
- <https://www.incc.ir/news/IDincc/5802>
- <https://www.irna.ir/news/80437518/>
- <https://www.irna.ir/news/82755146>
- http://www.persiancarpetassociation.com/mashhad_ardahal_ghalishouyan_13105.html
- <http://www.qomna.com/paper/subject/47273/>